

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNDİKİ ZAMAN FEİLİ SİFƏTİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.Q. Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
Sosial elmlər kafedrası
arzu.abdullayeva@sport.edu.az

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 11 yanvar 2021

Dərc olunub: 5 mart 2021

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: Məqalədə feilin təsriflənməyən və ya şəxssiz forması olan indiki zaman feili sifəti, onun funksional-semantik, qrammatik, sintaktik və valentlik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilir. Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifət formalarının mənşəyi, "hibrid nitq hissəsi" statusu, ikili xüsusiyyətə malik olması, valentlik münasibətləri və indiki zaman feili sifətin transpozisiyası haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Məqalədə müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *indiki zaman feili sifəti, funksional-semantik xüsusiyyətlər, valentlik, prepozitiv, postpozitiv.*

Feilin təsriflənməyən formaları içərisində özünəməxsus yer tutan indiki zaman feili sifəti və ya Present Participle ingilis dilində işləklilik dairəsinə görə ən geniş yayılmış formadır. O, ingilis dilində sifətin, zərfin və feilin, Azərbaycan dilində isə feili bağlamanın və sifətin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. İngilis dilində feili sifətin feili xüsusiyyətlərindən danışarkən onun həm məlum, həm də məchul növdə işlənməsinin şahidi oluruq. Sintaktik funksiyasına görə feili sifət əsasən sifətdən fərqlənməyib təyin vəzifəsini yerinə yetirir, lakin qeyd etdiyimiz kimi, feili sifət feil, sifət və zərf xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirdiyi üçün təyinlə yanaşı zərflilik və predikativ funksiyalarını da icra edə bilər.

Feili sifət formalarının mənşəyi barədə müxtəlif sistemli dillərdə təzadlı fikirlər mövcuddur. Belə ki, bir çox dilçilər feili sifəti feili ismə, bir qismi feilə, digər qismi isə zərflə aid edirlər. Feili sifətlərin feili ismə xas xüsusiyyətləri ilə əsasən türk dillərində, sifət və zərf xüsusiyyətləri ilə isə əsasən qərb dilçiliyində rastlaşırıq.

Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifətlərin müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul edilməsi fikirlərinə də rast gəlirik, lakin düşünürük ki, bu hal yol verilməzdir, çünki onlar yalnız mətn daxilində ifadə etdiyi nitq hissələrinin funksiyasını icra edir. Onlar bütün dillərdə iki və daha artıq nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdiyi üçün onları "hibrid nitq hissəsi" nə aid etmək olar.

Türk dillərində feili sifətin tədqiqinə XX əsrin ortalarından başlanmışdır. Bu dövrə qədər isə feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri, təsnifatı, etimologiyası araşdırılmışdır. Hələ də türk dillərində feili sifətin funksional-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri yetərincə öyrənilməmişdir.

A.Məşədiyeva qeyd edir ki, "Türk dillərində feili sifətlər daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur: modal, zaman formaları və feilin şəkilləri tədqiq edilərkən, təsadüfi yaranan feil və feili sifət formalarının tədqiqi zamanı; xüsusilə mürəkkəb cümlənin təhlili zamanı sintaksis tədqiq edilərkən" [2, s. 358].

Dilçilikdə feili sifətin hansı nitq hissəsinə aid olması məsələsi həmişə mübahisə doğuran məsələlərdən olub. XX əsrin 40-60-cı illərində yazılan Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında feili sifət sifət, sonralar isə feil bəhsinə, rus dilçiliyində isə sifət bəhsinə daxil edilmişdir.

Dilçilikdə feili sifətin müstəqil nitq hissəsi kimi təhlil edilməsi hallarına da rast gəlinir. Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçiliyin inkişafından sonra feili sifətin bütün dünya dillərində ikili xüsusiyyətə malik olması elmi əsərlərdə geniş işıqlandırılmış və "hibrid nitq hissəsi" statusuna malik bir forma kimi

qəbul edilmişdir [4, s. 9].

İngilis dilində feili sifət iki vəziyyətdə – həm prepozitiv, həm də postpozitiv vəziyyətdə işlənir və bu zaman o, təyin vəzifəsini icra edir. Prepozitiv vəziyyətdə o, cümlədə təyin etdiyi subyektin qarşısında işlənir. "İndiki zaman feili sifəti postpozitiv vəziyyətdə işləndikdə həm müşahidə momenti zamanı hərəkət və vəziyyətlə bağlı olan əlaməti və həm də keyfiyyət əlamətini - təyin olunanın xüsusiyyətini, xassəsini və bacarığını ifadə edən və müşahidə momentindən xaric baş verən hərəkətlə az-çox bağlı olan əlaməti ifadə edir" [3, s. 127].

İngilis dilində Participle I həm postpozitiv, həm də prepozitiv vəziyyətdə yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn, the bird singing loudly, apples growing in the garden. Məsələn, speaking quickly, receiving a message.

Müxtəlif sistemli dillərdə indiki zaman feili sifəti müxtəlif funksional-semantik xüsusiyyətlər icra edir. Belə ki, o, cümlədə təyin funksiyası ilə yanaşı, predikativ və zərflilik funksiyasında da çıxış edir. İndiki zaman feili sifəti tərz-i-hərəkət zərfliliyi funksiyasında çıxış edərkən ingilis dilində, əsasən, cümlənin axırında gəlir və dilimizə feili bağlama kimi tərcümə olunur.

Məsələn, / The Chinese dog, let in as it were by Providence, seeing Soames, sat down suddenly with somebody upturned and eyes brilliant // [7, s. 134].

Səbəb zərfliliyi kimi isə o, ingilis dilində cümlədə ön pozisiyada gəlir və Azərbaycan dilinə "görə", "üçün" qoşmaları ilə və ya feil tərkibləri vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn, /Weather being hot, we had to open the window//. - /Hava isti olduğuna görə (olduğundan), pəncərəni açmalı olduq//.

İndiki zaman feili sifəti müqayisə zərfliliyi funksiyasında "as if", "as though" bağlayıcıları ilə işlənir və bu zaman Azərbaycan dilinə müqayisə zərfliliyi və ya müqayisə budaq cümləsi şəklində tərcümə olunur.

Məsələn, / She looks as if taking his thoughts off himself // 7, s. 168]. - / O elə görünür ki, sanki düşüncələrini ondan oğurlayıb// və ya /O, düşüncələri oğurlanmış kimi görünür//.

İngilis dilində indiki zaman feili sifəti Azərbaycan dilindən fərqli olaraq predikativ funksiyasında çıxış edə bilər, bu zaman indiki zaman feili sifətin qarşısında işlənən "to be" feilinin şəxsi formalarından biri durur və beləliklə, o, davamedici zamanda xəbərin əsas hissəsi olur. Məsələn, /"Ah! I was going to let you know, sir// [7, s. 212].

Məlum olduğu kimi, -ing markeri omonimik şəkilçi kimi bir sıra funksiyalar icra edir. "-ing şəkilçisi bir çox sözlərin sonuna artırılaraq isim (aspiring-şüalanma) və ya sifət (developing-inkişaf edən), sözlərə qoşularaq sözünü (barring-başqa, savayı), feili isim (a good sweeping), cerund və indiki zaman feili sifətinə də qoşularaq omonimlik əmələ gətirir" [1, s. 68].

İndiki zaman feili sifətin və ya Participle I-nın markeri olan -ing şəkilçisi müxtəlif kontekstlərdə fərqli qrammatik və semantik mənalar ifadə edir.

- a) /The travelling gaze stopped at her face// [7, s. 111]. Bu nümunədə "travelling" təyin funksiyasını icra edir.
- b) /All the time that he was talking his eyes were sliding off and on to her, and his pencil off and on to the paper // [7, s. 117]. "Talking", "sliding" feili sifətləri keçmiş zamanın davamedici formasında işlənərək prediktiv funksiyasında çıxış edir.
- d) /Victorine tried that, but she could only see Tony selling his balloons// [7, s. 117]. Bu nümunədə "selling" mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi funksiyasını yerinə yetirir.
- e) /She seemed to be looking at him with more interest than he deserved, to be trying to make something out from his face// [7, s. 126]. Bu nümunədəki /to be looking/ və /to be trying/ ifadələri -ing şəkilçisi ilə bitdiyinə baxmayaraq, onlar indiki zaman feili sifəti olmayıb, davamedici zamanda işlənən məsdər formalarıdır və cümlədə mürəkkəb mübtədə funksiyasını icra edir.

-ing şəkilçisi təkə indiki zaman feili sifətini deyil, eyni zamanda cerundu da əmələ gətirən markerlərdəndir, lakin bu iki təsriflənməyən forma arasında əsas fərq onlardan birinin nominallıq, digərinin isə sifət birləşməsi əmələ gətirməsindədir. Nümunələrə müraciət edək:

Məsələn, /He was accustomed to hearing people despised for feeling compassion, he knew that one ought to be purely economic // [7, s. 92]. Bu cümlədəki "hearing" cerundu ifadə edir.

/ Voice in the night crying, down in the old sleeping Spanish city darkened under her white stars// [7, s. 23]. Bu nümunədə isə -ing indiki zaman feili sifətini bildirir.

"İngilis dilində indiki zaman feili sifətin ifadə etdiyi məna onun yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyadan asılıdır və müşahidələr göstərir ki, indiki zaman feili sifəti tez-tez təyin budaq cümləsində sifət birləşməsi (adjective phrase) mövqeyini tutur və bu zaman müxtəlif semantik effekt yaradır: verbal və adyektiv və ya sifət semantikasi" [8, s. 498].

Dilçilikdə bəzi feili sifətlərin progressiv məna ifadə etməsi fikirləri mövcuddur. Məsələn, bəzi dilçilər feili sifətin progressivliyini hərəkəti feillərlə əlaqələndirir, lakin qeyri-hərəkəti feillər haqqında isə demək olar ki, danışmır. Onun fikrincə, hərəkəti feillərdən əmələ gələn indiki zaman feili sifəti progressiv tərz bildirir [5, s. 163].

Ümumiyyətlə, indiki zaman feili sifətin progressiv məna ifadə etməsi mübahisəli məsələdir. Kvirk et al, Deklerk, Hadleston və Pullum et al bu sahədə ümumiləşdirmə apararaq belə qənaətə gəlirlər ki, feili sifətin heç də hamısı progressiv məna bildirmir, lakin buna baxmayaraq, onlar progressivliyin hansı şəraitdə yarandığını da izah edə bilmirlər [6; 9].

Məsələn, The painter came gliding and glowing in; his bright hair slipping back, his green eyes sliding off [7, s. 136].

Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifətin transpozisiyası hadisəsi baş verir və bu hadisə özünü daha çox Azərbaycan dilində göstərir. Belə ki, Azərbaycan dilində sifət və saylar kimi indiki zaman feili sifəti də isimləşə bilər və bu zaman feili sifət ismin demək olar ki, bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir - hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir, qoşma ilə işləyə bilər, cümlədə mübtəda, tamamlıq, hətta ismi xəbər funksiyalarını da icra edir.

Azərbaycan dilində feili sifət isimləşərək feilə və feili sifətə aid əlamətlərini, cümlədə təyin olmaq xüsusiyyətini qismən itirir. İtiridiyi əlamətin əvəzinə isə əşya bildirmək xüsu-

siyyətini, ismi xəbər, mübtəda, tamamlıq funksiyalarını və qoşma qəbul etmək əlamətini qazanır.

Məsələn, / Oxuyanı alqışladılar //.

Dilçilikdə mürəkkəb, mübahisəli və çox aspektli xassəyə malik olan feili sifətin struktur-semantik əlamətlərinin təhlilində feilin valentliyi məsələsi də mühüm rol oynayır. Valentlik adı altında sözün digər elementlərlə əlaqəyə girmə bacarığı nəzərdə tutulur. Feili sifətlər də semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə avalent, birvalentli, iki və üçvalentli olur.

Məsələn, a) /The student looking at the question for the answer//.

b) /Sending the messages for the children//.

Birinci (a) nümunədə indiki zaman feili sifəti bir valentli kimi (looking at what? - baxmaq - nəyə?), ikinci nümunədə isə (b) iki valentli kimi (sending - göndərmək nə?, nəyi?) çıxış edir.

Müqayisə olunan hər iki dildə indiki zaman feili sifətin feilə və sifətə xas xüsusiyyətləri vardır. Hər iki dildə indiki zaman feili sifəti zaman mənası bildirir (speaking – danışan), təsirli və təsirsiz olur (writing a letter - məktub yazan (təsirli), going to the park - parka gedən (təsirsiz), məlum və məchul növü bildirir (learning - being learned, öyrənən - öyrədilən).

Semantik cəhətdən feili sifət feilin bütün əsas kateqorial mənalərini - zaman, növ, tərz - özündə ehtiva edir. İngilis dilində feili sifətin zaman forması nisbi xarakter daşıyır, Azərbaycan dilində isə feili sifətin zaman formaları şəkilçilər vasitəsilə düzəlidir. Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifətlərin morfosintaktik tədqiqi özünü onlarda feili xüsusiyyətlərin sifət və zərf xüsusiyyətlərinə nisbətən daha çox olmasında göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Xanbutayeva L.M.** *İngilis dilində qrammatik omonimlik və onlara aid çalışmalar toplusu*. L.M.Xanbutayeva. Bakı: ADU, 2007.
2. **Məşədiyeva A.** *Türk dillərində feili bağlamaların və feili sifətlərin öyrənilməsinin nəzəri problemləri*. Məşədiyeva A. Bakı:

- AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun əsərləri. "Elm və təhsil", 2018, №1, s.355-362.
3. **Vəliyeva N.Ç.** *Dil tipologiyasının aktual problemləri*. N.Ç. Vəliyeva. Bakı: "Elm və təhsil", 2011.
 4. **Виноградов В.В.** *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. В.В.Виноградов. М., 1972.
 5. **Huddleston R.** *Student's Introduction to English Grammar*. R. Huddleston and G.A.Pullum. London: Cambridge University Press. 2002.
 6. **Quirk R., et al.** *Comprehensive Grammar of the English Language*. R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, J.A.Svartvik. 1985. Journals.sagepub.com.
 7. **Golsworthy J.A.** *Modern Comedy*. J.A. Golsworthy. Foreign Languages Publishing House. 1956.
 8. **Smet H.** *The meaning of the english present participle*. H. Smet, L.Heyvaert. English Language and Linguistics. Cambridge University Press 2011, pp.473- 498.
 9. **Yespersen O.** *Essentials of english grammar*. O. Yespersen. pdf.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИЧАСТИЯ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ АННОТАЦИЯ

А.К. Абдуллаева

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
Кафедра Социальных наук
arzu.abdullayeva@sport.edu.az

Аннотация: В данной статье широко рассматривается причастие настоящего времени как неопределённая форма глагола, а также его функционально-семантические, грамматические, синтаксические и валентные особенности. Мнения о происхождении форм причастия, статусе “гибридной части речи”, её двойственной природе, валентных отношениях и транспонировании

причастий в настоящем времени находят отражение в разнотипных языках. В статье использован сравнительно-типологический метод.

Ключевые слова: *причастие настоящего времени, функционально-семантические особенности, валентность, препозитивные, постпозитивные.*

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE PRESENT PARTICIPLE IN DIFFERENTIAL LANGUAGES

A.G. Abdullayeva

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
Department of Social sciences
arzu.abdullayeva@sport.edu.az

Annotation: In this article, the present participle is widely considered as an indefinite form of the verb, as well as its functional-semantic, grammatical, syntactic and valency features. Opinions about the origin of participle forms, the status of the “hybrid part of speech”, its dual nature, valence relations and the

transposition of participles in the present tense are reflected in multi-system languages. A comparative typological method is used in this article.

Keywords: *the present participle, functional and semantic features, valency, prepositive, postpositive.*